

Yksi monien puolesta

Louis Althusserin Machiavelli-tulkinnasta

MIKKO LAHTINEN

ABSTRACT

One for Many: On the Althusser's Interpretation of Machiavelli

Louis Althusser's posthumous writings include material dealing with Niccolò Machiavelli. This might come as a surprise to those who know Althusser only through the writings published before his death, because in these texts the philosopher does not analyse Machiavelli. In spite of that silence Machiavelli was close to Althusser as early as in the beginning of the 60's.

In this article the aim is not to explicate the supposed implicit influence of Machiavelli on Althusser's writings published in the 60's and 70's. Instead an analysis is made of Althusser's interpretation of Machiavelli as it comes out in his posthumous writings. For Althusser Machiavelli is not primarily a theoretician but writer who tries to pose the political problems arising from his own specific conjuncture. *The Prince* itself is a political act because in this book Machiavelli sets the political problems of his conjuncture from the point of view of the people (multitudine). Even though some unknown prince has to solve these problems, this Machiavellian Realpolitik has been set exclusively for the people.

Althusser's interpretation is an important contribution because it helps to overcome the old quarrel between Machiavellian and anti-Machiavellian interpretations of Machiavelli. It helps us also to understand the political nature of Machiavelli's practice as a writer.

Aluksi

Louis Althusserin (1918-1990) postuumiin tuotantoon sisältyy tekstejä, joissa tämän ranskalaisfilosofin tarkastelun kohteena on Niccolò Machiavelli (1469-1527). Näistä laajin on noin satasivuinen käsikirjoitus *Machiavel et nous* (Althusser 1995) ja tunnetuin alunperin vuonna 1977 esitelmänä pidetty *Solitude de Machiavel* (Althusser 1990), joka tosin ilmestyi saksaksi ja englanniksi jo ennen filosofin kuolemaa (Althusser 1987 ja Althusser 1988). Lisäksi Machiavellin kannalta kiinnostavaa materiaalia sisältyy käsikirjoituksiin *L'unique tradition matérialiste* (Althusser 1993a)¹ ja *Le courant souterrain du matérialisme de la rencontre* (Althusser 1994b) sekä Althusserin

omaelämäkertaan *L'avenir dure longtemps* (Althusser 1992), jonka taskukirjapainoksen liitteenä ensinmainittu käsikirjoitus myös on julkaistu (1994a). Koska postuumien teosten toimitus- ja julkaisutyö on kesken, on mahdollista, että tulevaisuudessa ilmestyy vielä lisää Machiavellin kannalta kiinnostavaa materiaa-

¹ *L'unique tradition matérialiste*, jonka ensimmäinen luku käsittelee Spinozaa ja toinen Machiavellia, sisältyi alun perin omaelämäkerran käsikirjoitukseen. Althusser jätti ne kuitenkin pois viimeisestä kirjoittamastaan versiosta, jota sitäkään hän ei tosin jättänyt julkaistavaksi. Teos julkaistiinkin vasta Althusserin kuoleman jälkeen. (Ks. tästä Corpet 1993, 72-73 ja Eliott 1994, 179).

lia. Esimerkiksi Althusserin kirjeenvaihdon julkaiseminen saattaisi tällaista tarjota.²

Althusserin Machiavelli-tekstit saattavat ilmestyä yllätyksenä niille, joille filosofi on tuttu pelkästään hänen elinaikana julkaistujen teostensa perusteella, sillä eihän näissä käsitellä lainkaan Machiavellia. Tästä huolimatta tämä oli Althusserille läheinen jo 1960-luvulla ja hän jopa väittää pitäneensä tätä firenzelaista fasinoivampana kirjoittajana kuin Marxia (Althusser 1993a, 91).

Käsillä olevassa kirjoituksessa ei ole mahdollista paneutua tällaisten väittämien perusteluihin, kuten ei myöskään Machiavellin ajattelun mahdollisesti merkittäväänkin *implisiittiseen* vaikutukseen Althusserin intellektuaalisessa toiminnassa. Näiden tutkimisen arvoisten ja epäilemättä myös elinaikana julkaistujen tekstien uudelleenarvioimista edellyttävien kysymysten sijasta rajoitun kirjoituksessani arvioimaan postumeihin teksteihin sisältyvää Althusserin tulkintaa ruhtinaan ja monien (*multitudine*, *molti*) suhteesta Machiavellin *Ruhtinaassa*.³

² Postumeista teksteistä on käännetty englanniksi *L'Avenir dure longtemps (The Future Last a Long Time)*. Chatto & Windus, 1993), *Écrits sur la psychanalyse (Writings on Psychoanalysis: Freud et Lacan)*. Columbia University Press, 1996) ja Althusserin varhaisen kirjoitusten kokoelma otsikolla *The Spectre of Hegel: Early Writings*. Verso, 1996. (Ks. Elliott 1997)

³ Althusser käyttää omassa tulkinnassaan ilmausta "kansan" (*peuple*) vastakohtana "harvoille mahtaville" (*Grandes*). Suomen kielen sana "kansan" on kuitenkin harhaanjohtava, sillä se viittaa myös *nazioneen*, so. kansakuntaan ja edelleen kansallisvaltion (*stato-nazione*). Tällaisia myöhempien vuosisatojen kansallisvaltion viittaavia assosiaatioita välttääkseni käytänkin "kansan" sijasta ilmausta "monet" (*molti*, *multitudine*). Kirjoituksessani ei ole mahdollista paneutua *moltin* tai *multitudinen* (tai kansaan tai väestöön myös viittaavien *popularin*, *populari mercatantin*, *popolon*, *popolo minuton* ja *universalen*) saamiin merkityksiin *cinquecenton* alun kontekstissa. Esimerkiksi firenzelaissä kontekstissa *multitudine* saattoi tarkoittaa vain Firenzen keskeisen poliittisen instituution *Grande consiglio* (Suuren neuvoston) niitä jäseniä, jotka eivät kuulu aristokraattisista suvuista (*case*) tuleviin *Grandeihin*, mutta toisaalta erottuvat *Grande consiglio* kuulumattomasta väestön enemmistöstä (yli 95%), josta käytettiin vaihtelevasti nimityksiä *plebe*, *infima plebe* tai *vulgo*. (Ks. esim. Gilbert 1965) Toisaalta on huomattava, että kyse on intensiivisten luokkataite-lujen aikakaudesta, jolloin kamppailtiin myös siitä,

Althusser analysoi tätä kysymystä varsinkin *Machiavel et nous'ssa* (EPP2) ja *L'unique tradition matérialistessa* (LTM) sekä sivuaa sitä myös *Solitude de Machiavelissa* (S).⁴ Machiavelli-tutkijoiden keskuudessa edelleen täysin noteeramaton (ja ehkä myös tuntematon) Althusserin tulkinta on mielestäni huomion arvoisen esimerkiksi siksi, että se kiinnittää mielenkiintoisella tavalla huomiota Machiavellin kirjoittamisen päämääriin sekä hänen teostensa epätavalliseen luonteeseen.⁵ Althusserin tulkinnan mukaan Machiavellin teokset, kuten *Ruhtinas* ja *Discorsi* (suom. *Valtiollisia mieltelmiä*), eivät ole "teoreettisia" esityksiä valtiosta tai vallankäytöstä yleensä. Toisin kuin esimerkiksi Montesquieu, Machiavelli ei pyri esittämään yleispäteviä "lakeja", vaan hänen teostensa kysymyksenasettelut nousevat hänen omasta, erityisestä konjektuuristaan, *cinque-*

ketkä ovat "kansalaisia" (*cittadini*). Machiavellin tekstejä voidaan tulkita kontribuutiona sekä "kansalaisuutta" että valtion luonnetta koskevaan keskusteluun. Machiavellia ei tule kuitenkaan suinpäin määritellä varhaiseksi kansallisvaltion teoreetikoksi, vaikka hän esittääkin kaupunkivaltioiden ajatusmaailman ylittäviä ajatuksia laajasta ja keskitetystä valtiosta, jossa sen oma väestö — mikä osa tästä siten onkaan "kansalaisia" — muodostaa armeijan perustan. (On myös huomattava, ettei Machiavellin teksteistä löydy *nazione*-terminologiaa.)

⁴ François Matheronin mukaan Althusserin jälkeensä jääneisiin teksteihin sisältyy kaksi Machiavelli-luontojen käsitteistöä, joista ensimmäinen on peräisin vuodelta 1962 ja jälkimmäinen, *Écrits philosophique et politiques'n* toisessa osassa (Althusser 1995) julkaistu, on todennäköisesti kirjoitettu vuoden 1968 jälkeen, esitetty vuonna 1972 ja sitä on muokattu aina vuoteen 1986 saakka (Matheron 1995, 39-41). Althusserin väite, että hän löysi Machiavellin kesällä 1964 (vaikka luennoikin tästä jo 1962) (LTM, 90), on siinä mielessä ymmärrettävä, että vuoden 1972 luentosarjaa varten hän kirjoitti uuden käsitteistöjen. Ilmeisesti tässä esitetty tulkinta eroaa vuoden 1962 tulkinnasta. Miten, siihen vastaaminen edellyttäisi myös vuoden 1962 luentosarjan käsitteistöjen perehtymistä IMEC:n (l'Institut Mémoires de l'édition contemporaine) Althusser-arkistossa Pariisissa. Mielenkiintoista olisi tutkia myös sitä, miten tämä mahdollinen uusi Machiavelli-tulkinta liittyy Althusserin esittämään itsekritiikkiin (Althusser 1974).

⁵ Mansfieldin (1996) ja Mastersin (1996) uusissa monografioissa Althusserin näkemyksiin ei viitata lainkaan, vaikka *Solitude de Machiavel* ilmestyi englanniksi jo vuonna 1988.

centon alun italialaisesta kontekstista (EPP2, 56). Althusserin tulkinnassa keskeistä roolia näyttelee kysymys Machiavellin tekstien ja kontekstin suhteesta, mutta ei kapeasti ymmärrettyinä "tutkimusmetodologisena" ongelmana vaan kysymyksenä tekstin "poliittisuudesta" ja "poliittisesta" tekstissä. *Ruhtinas* ei ole pelkkä teksti ruhtinaiden poliittisista teoista, vaan näitä tekoja tarkasteleva teksti itse on "poliittinen teko" (*un acte politique*) konjunktuurissaan (EPP2, 66). Tämän teon lähtökohdat ja päämäärät saadaan näkyviin, kun esille otetaan kysymys ruhtinaan ja monien suhteesta, koska juuri tämä *suhde* on Machiavellin kontekstin keskeinen todellinen poliittinen ongelma, jonka Machiavelli teksteissään asettaa. Seuraavassa pyrin tuomaan esille Althusserin keskeneräiseksi jäänyttä tulkintaa ruhtinaan ja monien suhteesta Machiavellilla ja sitä miten hänen mukaansa Machiavelli tätä suhdetta koskevia kysymyksiä asettaa⁶.

Ketun vaisto

Eräässä *Ruhtinaan* siteeratuimmista passuksista Machiavelli esittää, että ruhtinaan on osattava esiintyä sekä ihmisenä että eläimenä (P, 55; R, 97). Tällaista "esiintymistaitoa" opetti antiikin ruhtinaille, kuten Akhilleukselle, kentauri Kheiron, jonka hoitoon nämä oli lapsena uskottu (P, 55; R, 97). Eläimellisen puolen Machiavelli jakaa edelleen kahtia leijonaksi ja ketuksi (P, 55; R, 97): leijona pelottaa sudet ja kettu keksii ansat. Kuten Machiavelli esittää, "ne, jotka tahtovat esiintyä yksinomaan leijonina, eivätkä ymmärrä asiaansa" (R, 97)⁷. Althusserin mukaan tämä ei viittaa ainoastaan siihen, että ruhtinaan on oltava

leijonamaisen voiman lisäksi kettumaista viekkautta, vaan että *ketun vaiston* tulee ohjata ruhtinasta esiintyvä hän sitten eläimenä tai ihmisenä. Tästä johtuu, että "kettumaisuus" määrittyy ruhtinaan tärkeimmäksi ominaisuudeksi (LTM, 93). Jos ruhtinaan ei ole ketun vaistoa, hän ei tiedä, milloin tulee näytellä hyvää ihmistä, milloin taas toimia kuin väkivaltainen peto:

"On oltava milloin hyveellinen [...] milloin väkivaltainen eli voimakas. Tai paremminkin, ja tämä on ratkaisevaa, *on tiedettävä, milloin on oltava moraalinen ja milloin on oltava väkivaltainen*. Tai vieläkin paremmin, koska tämä on vieläkin ratkaisevampaa, on tiedettävä, milloin on *esiinnyttävä* moraalisenä ja milloin on *esiinnyttävä* väkivaltaisena [...]" (LTM, 93; kurs. L.A.)⁸

Ketun vaistonsa avulla ruhtinas oivaltaa, millaisena hänen tulee kussakin tilanteessa alamaisilleen näyttävä, jotta hän saa näiden hyväksynnän teoilleen:

"Toisin sanoen ketun vaisto (joka on eräänlainen puoliksi tietoinen, puoliksi alitajuntainen intuitio) sanoo ruhtinalle, miten hänen tulee johonkin konjunkturiin suhtautua hankkiakseen kansan [people] hyväksynnän itselleen." (LTM, 93)⁹

Näin ollen ketun jäljitteleminen ei tarkoita, että ruhtinas näyttäisi monien silmissä ketulta, vaan että hän osaa kettumaisesti kätkeä kettumaisuutensa ja näyttää siltä, mitä konjunkturi edellyttää. Machiavelli toteaaakin, että ketun ominaisuutta "täytyy osata taitavasti kaunistella ja olla suuri teeskentelijä ja

⁶ Althusser vasta suunnitteli Machiavellia käsittelevän kirjan kirjoittamista. Tässä hän olisi halunnut esimerkiksi osoittaa, että jo Machiavellilta voidaan löytää Freudin paljon myöhemmin esittämien ajatusten alkuituja (Althusser 1992, 95). Postuumisti julkaistujen tekstien valossa arvioituna on ilmeistä, ettei Althusser koskaan päässyt suunnitelmissaan näin pitkälle, vaan hänen Machiavelli-tulkintansa on nostettava esille *Machiavel et nous'sta, L'unique tradition matérialistesta ja Solitude de Machiavelista*.

⁷ "Coloro che stanno semplicemente in sul liono non se ne intendano." (P, 55)

⁸ "Tantôt être moral, c'est-à-dire couvert de vertus [...] et tantôt être violent, c'est-à-dire faire usage de la force. Ou plutôt, et ce point est décisif, *savoir tantôt être moral, et tantôt être violent*. Ou plutôt, car ce point est encore plus décisif, *savoir paraître être moral ou savoir paraître être violent* [...]. (LTM, 93; kurs. L.A.)

⁹ "Autrement dit, c'est l'instinct (une sorte d'intuition mi-consciente mi-inconsciente) du renard qui indique au Prince quelle attitude il doit adopter dans telle ou telle conjoncture pour se rallier l'assentiment du peuple." (LTM, 93)

¹⁰ "[...] ed essere gran simulatore e dissimulatore." (P, 56)

näyttelijä” (R, 98)¹⁰. Toisin sanoen ruhtinas ei saa esiintyessään paljastaa "ketun häntää kainalossaan". Kun ruhtinas näyttelee "hyvää ihmistä", hän ei saa paljastaa yleisölleen, että hän "vain näyttelee". Katsojien on uskottava, että se mitä he näkevät, on *totta* (LTM, 94). Näin he uskovatkin, mikäli he eivät ymmärrä sitä ruhtinaan *todellista* kettumaista käytäntöä, joka totuus-illuusioita tuottaa (LTM, 94).

Onkin syytä kysyä, millainen on "näyttämökoneisto", joka saa monet *uskomaan* "politiikan teatterin" – kuten Althusser sitä nimittää (LTM, 95) – esityksiin.

Althusser luonnehtii tätä "kuninkaallista teatteria" seuraavasti:

"Tämä [ruhtinaan] ideologinen koneisto on todellakin koneisto, systemaattinen, orgaaninen rakenne, jonka päämääränä on julkinen vaikuttaminen kansaan. Tämä koneisto on siten luonnollisestikin materiaalisesti olemassa: ruhtinaan habitus, hänen hovinsa, hänen elämänsä loisto, hänen joukkonsa, joita hän itse johtaa, ja kaikki valtion seremoniat, joiden tarkoituksena on valaa kansaan pelkoa ja kunnioitusta ilman vihaa ja rakkautta; ruhtinaan eleet ja hänen puheittensa tyyli, tänään... köyhät tiedotusvälineet. Ja tämä on ilmeisen *ratkaisevaa*. Sillä ruhtinaan välimattaka kettuna verrattuna siihen, miltä hän näyttää, miltä hänen henkilöitymänsä näyttää *näennäisesti ilman passioita* ja todellisia tunteita, lyö mainiosti yksiin *sekä* seremonioiden *että* koko sen näennäisyyden rakennelman kanssa, joka asettaa hänet välimattakan päähän (kyse on tyhjistä tilasta) kansasta; ja tätä tyhjää tilaa hyväkseen käyttäen hänen tulee pitää yllä pelko-ystävyyssuhdetta *kestävällä ta-*

¹¹ "Cet appareil idéologique [du Prince] est bien un appareil, une structure systématique, organique et ayant pour fin des effets publics sur le peuple. Il a donc naturellement une existence matérielle: l'habit du Prince, son entourage, le faste de sa vie, ses palais, ses troupes qu'il commande lui même et toutes les cérémonies du régime destinées à inspirer au peuple crainte et respect sans haine ni amour, les gestes et le style des discours du Prince, aujourd'hui... les pauvres médias. Et cela est évidemment *décisif*. Car la distance du Prince comme renard vis-à-vis du *paraître*, du semblant de son personnage *apparemment sans passion* et de ses passions réelles, fait une *et* avec les cérémonies *et* tout l'appareil du paraître qui le met à distance (le même vide) du peuple; et avec le vide, la crainte-amitié qu'il doit, s'il veut régner de manière *durable*, entretenir dans ses relations avec son peuple." (LTM, 106-107; kurs. L.A.)

valla suhteessa kansaansa." (LTM, 106-107; kurs. L.A.)¹¹

Ilmaus "ilman vihaa ja rakkautta" viittaa si-
taatissa *Ruhtinaan* lukuihin XVII ja XIX. Näis-
tä selviää, että ruhtinaan tulee välttää sekä ala-
maistensa vihaa että rakkautta, sillä ruhtinas
ei voi omilla teoillaan hallita näitä näennäisen
vastakkaisia tuntemuksia ja niihin liittyviä
passioita. Machiavelli toteaa rakkaudesta:

"Palataan kysymykseen: rakastettu vaiko pelätty? Päätän siis, että koska ihmisten rakkaus riippuu *heistä itsestään*, mutta heidän pelkonsa riippuu ruhtinaasta, viisaan ruhtinaan tulee nojautua siihen mikä on hänen *omassa vallassaan*, eikä siihen mikä on muiden vallassa. Hänen tulee ainoastaan, kuten sanottu, koettaa välttää alamaistensa vihaa." (R, 96; kurs. M.L.)¹²

Alamaisten viha ruhtinastaan kohtaan voi taas leimahtaa liekkeihin siinä tapauksessa, että tämä ei pysy *erossa* alamaistensa vaimoista ja omaisuudesta:

"Käy näet hyvin laatuun olla pelätty mutta ei vihattu; niin tapahtuu aina silloin, kun ruhtinas ei kajoa kansalaistensa ja alamaistensa omaisuuteen eikä heidän naiseensa." (R, 94)¹³

Jos ruhtinas ei pysy erossa alamaistensa naisista ja omaisuudesta, on tämä oire siitä, että sellaiset sinänsä "inhimilliset" passiot kuin lihan- ja omaisuudenhimo hallitsevat ruhtinasta eikä ruhtinas näitä himojaan. Eritoten alamaisten omaisuuden tavoittelemisen on vaarallista, "sillä ihmiset unohtavat pikemmin isänsä kuoleman kuin isänperintönsä kadottamisen" (R, 94)¹⁴. Tällainen *passioiden ylivalta* on leimannut ruhtinastyrannien ja muiden harvojen mahtavien (*Grandi*) toimintaa. Althusserin mu-

¹² "Concludo adunque, tornando allo essere temuto e amato, che amando li uomini *a posta loro* e temendo a posta del principe, debbe uno principe savio fondarsi in su quello *che è suo*, non in su quello che è d'altri: debbe solamente ingegnarsi di fuggiri l'odio, come è detto." (P, 54; kurs. M.L.)

¹³ "[...] perché può molto bene stare insieme essere temuto e non odiato; il che farà sempre quando si astenga dalla roba de' sua cittadini e de' sua sudditi e dalle donne loro." (P, XVII, 53)

¹⁴ "[...] perché li uomini sdimenticano più presto la morte del padre che la perdita del patrimonio." (P, 53)

kaan Machiavellin "uutta ruhtinasta" koskevien mietelmien historiallinen lähtökohta onkin luokkataistelutilanne, jota leimaa monien viha harvoja mahtavia kohtaan (S, 39). Kuten Lodovico Sforzan ja Girolamo Savonarolan esimerkit osoittavat, ennemmin tai myöhemmin viha tai rakkaus johtaa "despotismin hiljaisuuteen", kansannousuun ja lopulta tyrannin kuolemaan. Althusser toteaa siitä näin:

"Jos ruhtinas herättää vihaa tai rakkautta, niin hän on joutunut passioidensa valtaan, eikä hän enää pysty hallitsemaan niitä tai hän on joutunut hänessä itsessään tai hänen kansassaan vallitsevien sisäisesti rajoittamattomien passioiden valtaan. Tällä tavoin Savonarolan rakkauden demagogia on sytyttänyt kansassa todellisen rakkauden passion, joka on aiheuttanut hirvittäviä taisteluita kansan keskuudessa ja lopulta niin sanottu ruhtinas ei pysty enää hallitsemaan niitä, eikä omaa toimeenpanovaltaansa. Siten tällainen kansan *viha* tyranniaan ja hänen jatkuvaa väkivaltaansa kohtaan johtaa aina lopulta sekä siihen, että kansa tuomitaan väkivallan seurauksena syntyneeseen brutaaliin hiljaisuuteen (Montesquieu puhuu tässä yhteydessä despotismin hiljaisuudesta) että kumoukselliseen kansannousuun, joka johtaa väistämättä tyrannin kuolemaan ja hänen valtakuntansa tuhoon." (LTM, 94; kurs. L.A.)¹⁵

Mikäli uusi ruhtinas aikoo välttää vihan- ja rakkauden kierteeseen joutumisen, hänen on *erotuttava* kaltaisistaan harvoista (ja tyrannista), asetuttava monien puolelle ja muodostuttava näiden "ideologiseksi populaariksi hahmoksi" (LTM, 110).

¹⁵ "S'il provoque la *haine* ou l'amour, le Prince se voit soumis à des passions qu'il ne peut plus contrôler ou en lui ou dans le peuple, des passions sans limite interne. Ainsi la démagogie d'amour de Savonarole a déchaîné dans le peuple une vraie passion d'amour qui a entraîné des luttes horribles dans le peuple et finalement, le soi-disant Prince ne pouvant pas les contrôler, sa propre exécution. Ainsi la haine de tel peuple pour son tyran et ses violences continuelles finit toujours par jeter le peuple soit dans le néant du silence abruti (voir plus tard Montesquieu: le silence du despotisme), soit dans la révolte insurrectionnelle des émeutes qui conduit inévitablement à la mort du tyran et à la perte de son régime. (LTM, 94; kurs. L.A.)

Ruhtinaan vallankäytön on tähdittävä vihan ja rakkauden sijasta *pelkoon, kunnioitukseen* ja *ystävyyteen*:

"Täten vihalla on myös luokkaan viittaava merkitys. 'Pelossa ilman vihaa' ilmaus 'ilman vihaa' tarkoittaa, että ruhtinas erottautuu harvoista mahtavista ja asettuu kansan puolelle harvoja mahtavia vastaan." (EPP2, 158)¹⁶

Althusserin ajatuksena on, että *sekä* ruhtinas että monet hyötyvät ruhtinaan erottautumisesta harvoista, sillä sen myötä monet ovat suojassa harvoilta, ruhtinas puolestaan sekä monien vihalta (se siirtyy ja tihtyy harvoihin) että harvojen ambitioilta. Toisin kuin Senecalle, joka vetoaa "yleiseen etuun" suostutellessaan ruhtinasta – keisari Neroa! – *populuksen* ystäväksi (Seneca 1964, 36 ja 39), Machiavellille riittää, että ruhtinas "oman etunsa" nimissä liittoutuu monien kanssa. Kuten *Ruhtinaan* luvusta IX käy ilmi, lepääkin moniin nojaavan ruhtinaan valta lujemmalla perustalla kuin sellaisen, joka saa kiittää asemastaan kaltaisiaan harvoja:

"Sen, joka suurten mahtavien [grandi] avulla on päässyt valtaan, on vaikeampi pysyä pystyssä kuin sen, joka on kohonnut kansan avulla [con lo aiuto del popolo]. Sellaista ruhtinasta ympäröivät näet monet sellaiset, jotka katsovat olevansa hänen vertaisiaan ja joita hän ei siis voi käskä eikä kohdella mielensä mukaan.

Se taas, joka on kansan suosiosta kohonnut ruhtinaaksi, vallitsee yksin, eikä hänen ympärillään ole ketään tai vain hyvin harvoja, jotka eivät olisi valmiit tottelemaan häntä. Sitä paitsi hän ei voi tasapuolisesti tyydyttää mahtavia, tekemättä muille vääryyttä,

¹⁶ "La haine a donc une signification de classe. Dans 'une crainte sans haine', l'expression 'sans haine' signifie que le Prince se démarque des Grandes et prend le parti du peuple contre les Grands." (EPP2, 158)

¹⁷ "Colui che viene al principato con lo aiuto de' grandi si mantiene con più difficoltà che quello che diventa con lo aiuto del popolo; perché si trova principe con di molti intorno che gli paiano essere sua equali, e per questo non gli può né comandare né maneggiare a suo modo. (Sitaatti jatkuu seuraavalla

mutta kylläkin kansaa. Sen toiveet ovat näet paljon kohtuullisemmat kuin mahtavien, sillä nämä tahtovat sortaa ja kansa taas tahtoo päästä sorrosta.” (R, 60)¹⁷

Ruhtinaan ja monien liiton siteenä on monien pelko ja kunnioitus ruhtinastaan kohtaan. Jos taas ruhtinas solmii liiton harvojen kanssa, tämä ei voi perustua pelkoon ja kunnioitukseen, sillä harvat katsovat olevansa ruhtinaan veroisia, tämä on vain "yksi meistä". Harvoja tyydyttääkseen ruhtinas joutuu vääjäämättä tekemään muille (monille) vääryyttä, jolloin hän heidänkin silmissään näyttäytyy luokkataistelun toisen osapuolen, harvojen edustajana. Kuten edellä on todettu, tämä johtaa perikatoon.

Kysymys, jonka Althusser Machiavellille esittää, voidaan nyt muotoilla seuraavasti: miten ruhtinas voi päästä tilanteeseen, jossa hän on monien pelkäämä, mutta ei vihaama, monien kunnioittama, mutta ei rakastama? Vastaus on lyhyt: pitämällä *etäisyyttä* moniin (LTM, 94 ja 106). Tämä onnistuu, mikäli ruhtinas on riittävän kettumainen pitääkseen todelliset aikomuksensa ja inhimilliset passionsa poissa näkyvistä. Tämä puolestaan edellyttää, että ruhtinas osaa tehdä eron todellisen itsensä ja representoidun imagonsa välillä. Näin ollen nämä kaksi eroa edellyttävät toinen toisiaan: Jos ruhtinas ei osaa pitää todellisia passioitaan piilossa, ei pysty kontrolloimaan niitä, hän ei myöskään saa pidettyä yllä pelkoon ja kunnioitukseen perustuvaa välimatkaa alamaisiinsa. (LTM, 94)

Althusser viittaa tähän etäisyyden pitämisen kysymykseen puhuessaan "ruhtinaan välimatkasta kettuna verrattuna siihen, miltä hän näyttää, miltä hänen henkilöitymänsä näyttää *näennäisesti ilman passioita* ja todellisia tunteita" (LTM, 107; kurs. L.A.). Althusserin

sivulla.)

.... (Jatko edelliseltä sivulta.) Ma colui che arriva al principato con il favore popolare vi si truova solo, e ha intorno o nessuno o pochissimi che non sieno parati a obedire. Oltre a questo, non si può con onestà satisfare a' grandi e senza iniuria d'altri ma si bene al popolo: perché quello del popolo è più onesto fine che quello de' grandi, volendo questi opprimere e quello non essere oppresso." (P, 32)

mukaan tämä merkitsee myös sitä, ettei ruhtinaan tule intohimoisesti sekaantua harvojen ja monien väliseen luokkataisteluun (LTM, 94). Edellä on jo ollut esillä, ettei etäisyyden pitäminen kuitenkaan tarkoita, että ruhtinas suhtautuisi puolueettomasti tähän taisteluun (ks. EPP2, 158). Hänen tulee asettua siinä monien puolelle näihin kuitenkin samaistumatta.

Vaikka Althusser ei niin omassa tulkinnassaan sanokaan, epäilemättä harvat mahtavat ovat ruhtinaan vertaisia myös siksi, että he eivät usko, mitä ruhtinaan ideologis-populaareissa teatteriesityksissä näkevät. He näkevät kullisien taakse ja ymmärtävät, että ruhtinaan teatteri on kaikessa efektiivisyydessäänkin vain teatteria. He eivät ole ruhtinaan teatterin lumoissa, vaan käsittävät, mihin teatterin lumovoima perustuu. Machiavellin omin sanoin ilmaistuna tämä johtuu siitä, että harvat arvioivat asioita "käsillään", eivätkä vain "silmillään", kuten monet:

"Ihmiset näet arvostelevat yleensä enemmän silmiensä kuin käsiensä mukaan, sillä jokainen saattaa nähdä, mutta harvat tulla kanssasi kosketuksiin. Kaikki näkevät, miltä näyttät, harvat tuntevat, mikä todella olet. Ja nuo harvat eivät rohkene vastustaa niiden monien mielipidettä, joilla on valtion mahti ja arvo suojanaan." (R, 99)¹⁸

Tähän asti sanottu voidaan nyt kiteyttää seuraavasti:

1.) Ruhtinaan tulee pitää huoli, etteivät harvat pääse häneen "käsiksi". Tämä onnistuu, jos hän nojautuu moniin. Toisin sanoen ruhtinas voi pitää harvat etäällä itsestään "massallaan".

2.) Harvat eivät usko, mitä näkevät, sillä ruhtinaan kaltaisina he "käsittävät" ruhtinaan teatteriesitysten todellisen, kettumaisen luonteen. Monet eivät näe tätä ketunhäntää ruhtinaan kainalossa, siksi hän voi hallita monia – toisin kuin harvoja –

¹⁸ "E li uomini in universal iudicano più alli occhi che alle mani; perché tocca a vedere a ognuno, a sentire a pochi. Ognuno vede quello che tu pari, pochi sentono quello che tu se'; e quelli pochi non ardiscono opporsi alla opinione di molti che abbino la maestà dello stato che gli defenda[...]." (P, 57)

teatteriesityksillään.

Vaikuttaessaan moniin ruhtinas käyttää etäännyttäviä näyttämötekniikoita, kuten asia voidaan brechtiläisittäin ilmaista. Monien on uskottava siihen, minkä ruhtinas heille näyttää, mutta toisin kuin Brechtin kritisoimassa aristotelisessä teatterissa, jossa yleisö pyritään saamaan *samastumaan* näyttelijään, monet eivät saa samaistua ruhtinaan representaatioon. (Ks. Brecht 1991, esim. 138-142)¹⁹ Samastuminen edesauttaisi ruhtinaan tuhoutumista, sillä tällöin monet alkaisivat harvojen lailla pitää ruhtinasta kaltaisenaan, tavallisena kuolevaisena, joka on samanlaisten passioiden (kuten lihan- ja omaisuudenhimon) vallassa kuin he itsekin. Althusser viittaa tähän uhkaan puhuessaan kansan intohimojen ”tarttumisesta” (*contagio*) ruhtinaaseen, mikä entisestään lisää kansan intohimoisuuden astetta ja tätä kautta passioiden ruhtinaaseen tarttumisen vaaraa. (LTM, 106).

Machiavellin mukaan ruhtinaan tuleekin näyttää ylivertaiselta hahmolta, jota monet uskovat, kunnioittavat ja pelkäävät, mutta johon he eivät samastu. Ruhtinaan on ”pantava ihmisten päät pyörälle” (R, 96)²⁰ ja tehtävä itsensä sotamiesten ja kansan silmissä ”niin ihmeelliseksi, että viimeainittu on ikään kuin hämmästyksen lyömä ja edelliset taas täynnä kunnioitusta ja tyytyväisyyttä” (R, 108)²¹.

Ruhtinas on eräänlainen kaikkivoipa *jumala*, johon uskotaan, mutta jota tavalliset kuolevaiset pelkäävät.²² On kuitenkin pantava

merkille, että samastuminen viittaa tässä monien samastumiseen ruhtinaaseen kuin *ihminen ihmiseen*. Sen sijaan ruhtinaan kohtaloon (*fortunaan*) samastuminen on Machiavellin mukaan tärkeää. Monien on tunnettava, että heidän kohtalonsa on sidoksissa heitä korkeampaan voimaan, että he *tarvitsevat* ruhtinastaan. Kyse ei ole tasavertaisesta suhteesta, vaan riippuvuussuhteesta:

”Senpä tähden viisaan ruhtinaan tulee keksiä sellainen menettelytapa, joka takaa, että hänen kansalaisensa kaikin ajoin ja kaikissa olosuhteissa tarvitsevat häntä ja hänen hallitustaan. Silloin he aina pysyvät hänelle uskollisina.” (R, 64)²³

Kunnioituksensa ruhtinas voi myös menettää, jos häntä pidetään ailahtelevaisena, kevytmielisenä, naisellisenä tai arkana ja horjuvana (P, 57-58 ja 62; R, 101 ja 107-108). Myös ruhtinaan alhainen syntyperä voi koitua hänen tuhkoksen (P, 64-65; R, 111) kuten myös se, että ruhtinas ”raa’an ja eläimellisen” keisari Commoduksen tapaan ”ei säilyttänyt arvokkuuttaan, vaan astui usein teatterin areenalle taistelemaan gladiaattorien kanssa sekä teki muitakin ala-arvoisia ja keisarilliselle majesteetille vähemmän sopivia tekoja” (P, 64-65; R, 111). Commodus ei jäljitellyt petoa, vaan hän *oli* peto, vieläpä hyvin julkisella paikalla, amfiteatterin areenalla.

Siirtymät ja tihentymät

Jos kristittyjen jumalanpelkoa on tuotettu ja uusinnettu kirkon, papiston ja kirkollisten seremonioiden välityksellä, niin ruhtinas-jumalan pelkoa ja kunnioitusta tuottaa hänen hovinsa, elämänsä loisto, hänen joukkonsa sekä hänen valtionsa seremoniat, joita Althusser nimittää ”ensimmäiseksi ideologiseksi valtiokoneistoksi” (*le premier appareil ideologique d’État*) (LTM, 106). Kyse on ”koneistosta” tai ”systemaattisesta, orgaanisesta rakenteesta”

¹⁹ Althusser arvosti suuresti Brechtä, vaikka ei viitakaan tähän Machiavellin yhteydessä. Althusserin mukaan Brechtin teatterikritiikki ja teatteria koskevat näkemykset rinnastuvat Marxin esittämään filosofian kritiikkiin ja uudenlaista filosofista käytäntöä esille nostaviin näkemyksiin (Althusser 1995, 546). Althusser eksplikoi tätä yhteyttä postuumisti ilmestyneessä, vuonna 1968 kirjoittamassaan esseessä *Sur Brecht et Marx* (Althusser 1995, 541-558).

²⁰ ”aggirare e cervelli delli uomini” (P, 55)

²¹ ”sì mirabile, che questi rimanevano quodammo attoniti e stupidi, e quelli altri reverenti e satisfatti.” (P, 62)

²² Ks. esim. Bloch (1973), joka valaisee ”parantavan kosketuksen” näkökulmasta keskiajan ja uuden ajan alkuvuosisatojen uskomuksia hallitsijan ylliluonnollisiin ja jumalallisiin kykyihin.

²³ ”E però uno principe savio debba pensare uno modo per il quale li sua cittadini sempre e in ogni qualità di tempo abbino bisogno dello stato e di lui: e sempre poi li saranno fedeli.” (P, 34)

(LTM, 106), sillä ruhtinas ei näydytty monien silmissä yksilöpersoonana vaan pelkoa ja kunnioitusta tuottavina ylyksilöllisinä instituutioina ja käytäntöinä.

Althusserin mukaan Machiavellin käsitys ruhtinaasta kettuna on perusteiltaan yhteneväinen sen keskeisen psykoanalyttisen ajatuksen kanssa, että analyytikon on otettava etäisyyttä vastatunteensiirtoonsa (*contre-transfert*) kontrolloidakseen sitä (Althusser 1992, 234, ja LTM 94-96 ja 107-108). Althusser luonnehtii – tosin vain alustavasti ideoiden²⁴ – ruhtinaan ja monien välistä suhdetta tunteensiirtojen (*transfert*) ja vastatunteensiirtojen väliseksi peliksi, mekanismiksi, leikiksi tai näytelmäksi (ranskan *jeu* viittaa näihin kaikkiin), jossa ruhtinas edustaa analyttikkoo ja monet analysandia:

”Tämä hämmästyttävä käsitys, siinä vähäisessä mitassa kuin se eksplikoidaan, liittyy itse asiassa siihen perustavimpaan analyttiseen ilmiöön, jossa on kysymys etäisyyden ottamisesta omiin passioihinsa, tarkemmin sanoen vastatunteensiirtoonsa.” (Althusser 1992, 234)²⁵

Juuri ketun vaistollaan ruhtinas osaa kontrolloida vastatunteensiirtoaan moniin. Kontrollin onnistumisesta kertoo, että monien ruhtinaaseen kohdistamat tunteensiirrot ilmentävät pelkoa ja kunnioitusta eivätkä rakkautta ja vihaa. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteivätkö monet lainkaan tuntisi vihaa (tai rakkautta) vaan että vihan (tai rakkauden) tulee kohdistua johonkin muuhun kuin ruhtinaaseen. Althusserin mukaan tunteensiirto-vastatunteensiirto-suhteissa onkin

kyse – nimensä mukaisesti – tunteiden muuntamisesta ja siirtämisestä (*transformer-déplacer*) (LTM, 110-111).²⁶ Mikäli ruhtinas hallitsee vastatunteensiirroillaan monien tunteensiirtoja, hän pystyy kanavoimaan ja muovaamaan monien vihantuntemuksia haluamaansa suuntaan.

Tällaisesta passioiden muuntamis- ja siirtämistyöstä tarjoaa hyvän esimerkin Cesare Borgia, joka osoitti terapeutin taitojaan valloittaessaan Romagnan. (Althusser itse ei ota tässä yhteydessä esille Cesarea, vaikka viittaakin tähän monissa muissa kohdissa.) Machiavellin mukaan aiemmat Romagnan hallitsijat olivat olleet heikkoja ja huonoja johtajia, jotka olivat ”pikemminkin ryöstäneet kuin hallinneet alamaisiaan, tuottaen siten maassaan enemmän hajanaisuuden kuin yhtenäisyyden aineksia” (R, 47)²⁷. Myös Cesaren vasalli Remiro d’Orco oli julma toiminnan mies. Hän palautti lyhyessä ajassa järjestyksen Romagnaan. d’Orcon julmuus nostatti kuitenkin väestössä vihaa koko Cesaren hallintoa kohtaan. Päästäkseen tästä ongelmasta eroon Cesare muodosti ”populaarin” erityistuomioistuimen, johon kukin kaupunki sai lähettää edustajansa ja jonka puheenjohtajaksi hän valitutti ”erään erittäin etevän miehen” (P, 24; R, 48). Tuomioistuimen välityksellä Cesare teki d’Orcosta *syntipukin*, johon kansan vihantunteet siirtyivät ja tihentyivät:

”Ja koska hän tiesi tuon ensimmäisen ankaruuden aiheuttaneen häntä kohtaan jonkun verran vihaa, niin hän, puhdistukseen itsensä kansan silmissä ja voittaakseen sen täysin puolelleen, tahtoi osoittaa että julmuudet, jos sellaisia oli tapahtunut, eivät suinkaan olleet hänen, vaan hänen käskyn-

²⁴ Ks. viite 6 edellä.

²⁵ “Cette conception étonnante, pour peu qu’on l’explicite, rejoint en fait l’expérience analytique la plus profonde, celle de la prise de distance au regard de ses propres passions, disons plus exactement au regard de son contre-transfert.” (Althusser 1992, 234)

²⁶ Althusser nostaa esille myös Spinozan ajatuksen passioiden hallinnasta prosessina, jossa negatiiviset surulliset passiot korvautuvat positiivisilla ilon passioilla. (LTM, 96) Spinoza onkin Machiavellin ohella tärkein niistä filosofeista, joilta Althusserin mukaan voidaan löytää useita Freudin paljon myöhemmin tunnetuksi tekemiä asioita, kuten tunteensiirtojen problematiikkaa (ks. esim. Althusser 1992, 234).

²⁷ “più presto avevano spogliato e loro sudditi che corretti e dato loro materia disunione non di unione” (P, 23)

²⁸ “E perché conosceva le rigidità passate averli generato qualche odio per purgare gli animi di quelli populi e guadagnarseli in tutto volle monstrare che, se crudeltà alcuna era seguita, non era nata da lui ma dalla acerba natura del monistro. E, presa sopra a questo occasione, lo fece a Cesena una mattina mettere in dua pezzi in sulla piazza, con uno pezzo di legno e uno coltello sanguinoso a canto. La ferocità del quale spettacolo fece quelli populi in uno tempo rimanere satisfatti e stupidi.” (P, 24)

haltijansa raa'an luonteen aiheuttamia. Niinpä hän ensi tilassa eräänä aamuna hakkautti Remiron kahtia ja jätti hänen ruumiinsa, pölkky ja verinen veitsi vieressä, Cesenan torille. Tämä kauhea spehtaakkeli tyrmistytti ja tyydytti väestön sillä kertaa.” (R, 48)²⁸

Vaikka d'Orcon mestaaminen ja halkaistun ruumiin *näytteille* paneminen olikin irvokas ja brutaali väkivallanteko, oli siinä perimmiltään kysymys taitavasta ideologis-populaarista toimenpiteestä. Tämän *julkisen spehtaakkelin* avulla Cesaren onnistui tuottaa monissa sellainen ideologinen siirtymä ja tihentymä kuin tahtoi. Samalla kun monien viha tihentyi ja talttui d'Orcoon näiden kunnioitus siirtyi ja ti-

hentyi itse Cesareen, jonka "populaari" maine näin vahvistui. Cesaresta tuli hyväntekijä, joka auttoi Romagnan väestöä purkamaan luokkavihaansa. Jos Cesare olisi puolustanut vasalliaan, Cesare olisikin tartuttanut Romagnan väestön jo aiempia hallitsijoitaan kohtaan tuntemaan luokkavihan myös itseensä ja samalla osoittanut väheksyvänsä väestön tosiasiallisia tunteita.²⁹ Cesare toimikin kuin taitava analyttikko, joka ottaa hoidettavansa tunteensiirrot vakavasti, mutta ei antaudu niiden vietäväksi, vaan auttaa hoidettavaansa käsittelemään näitä muun muassa lapsuuden isäsuhteesta kumpuavia negatiivisia tunteita terapiaa eteenpäin vievällä tavalla.

Positiot

Althusser korostaa, että ruhtinaan suosion edellytys on, ettei hän väheksy monien *tosiasiallisia* tuntemuksia – “massojen uskonnollista ja moraalista ideologiaa” – vaan ottaa sen huomioon poliittisessa käytännössään:

[...] hänen täytyy siis ottaa huomioon, omaksua, ennakoida, lukea mukaan omaan poliittiseen käytäntöönsä poliittisen käytäntönsä ideologiset vaikutukset. Ja koska ruhtinas on, tarkasti ottaen, valtion personifioituma, hänen täytyy ottaa huomioon, että vaikutelma, jonka kansa saa ruhtinaan olemuksesta, *iskostuu kansan ideologiaan niin, että hän saa siinä aikaan vaikutuksia, jotka ovat myönteisiä hänen politiikalleen.* Tästä johtuu, että tällä vaikutelmalla on päärooli valtion muodustumisessa, sen alamaisten yhdistymisessä ja heidän kasvatuksessaan.” (EPP2, 154; kurs. M.L.)³⁰

²⁸ Althusserin tunteensiirtoja koskevilla näkemyksillä on mielenkiintoisia yhteyksiä hänen ideologiateoriaansa. Sen mukaanhan ideologialla ei ole historiaa, vaan ihmisen suhde todellisuuteen on aina imaginaarinen. Tunteensiirtojen problematiikkaan suhteutettuna tämä näyttäisi tarkoittavan, että ideologiset koneistot ja niiden käytännöt tuottavat tunteensiirtoja ja vastatunteensiirtoja. Näin ollen ideologisia koneistoja voi luonnehtia tunteensiirto- ja vastatunteensiirtokoneistoiksi. Althusser esittää postuumissa kirjoituksessaan *Sur le transfert et le contre-transfert*, että “[K]aikki yksilöt toimivat transferenssin pohjalta [...] tämä laki on universaali” (Althusser 1993b, 177). Tästä on mahdollista päätellä, että subjektien väliset suhteet perustuvat aina tunteensiirtoihin, koska suhteet ovat ideologisia suhteita.

Eräät psykoanalyttikot ovat kuitenkin esittäneet Althusserin näkemyksestä poiketen, että tunteensiirto on ilmiö, josta analysoitava voi terapian myötä päästä eroon. Tällöin menneisyyden ihmissuhteita nykyhetkiin suhteisiin projisoivat tunteensiirtosuhteet korvautuisivat "todellisilla suhteilla". (Välimäki 1996, 121-154) Althusser puolestaan kiistää jyrkästi tunteensiirtojen rajoittuvan terapeuttiin suhteisiin, sillä “ei ole mitään syytä olettaa, etteikö muuntumis-siirtymis-prosesseja syntyisi jokapäiväisessä elämässäkin, siis kaikkien hoitojen ulkopuolella. Nämä kuuluvat ehdottomasti jokapäiväisiin kokemuksiin, eivätkä mitkään psykoanalyysin omahyväiset vastaväitteet voi kiistää tätä ilmiselvää käytännöllistä tosiasiaa.” (LTM, 111) Tämä väite jättää kuitenkin auki kysymyksen, voisiko olla myös sellaisia arkipäiväisiä suhteita ja käytäntöjä, jotka eivät perustu tunteensiirtoihin, eivätkä täten olisi ideologisia suhteita Althusserin tarkoittamassa merkityksessä.

³⁰ “[...] *il doit donc prendre en charge, assumer, devancer, inscrire dans sa propre pratique politique les effets idéologiques de sa pratique politique.* Et comme le Prince est, au propre, la figure de l'État, il doit prendre garde que la représentation que le peuple se fait de la figure du Prince *s'inscrive dans l'idéologie populaire, pour y produire des effets qui favorisent sa politique.* Car cette représentation joue rôle capital dans la constitution de l'État, dans l'union des sujets, et dans leur éducation.” (EPP2, 154; kurs. M.L.)

Ruhtinaat ovat kuitenkin olleet ylhäisen asemansa vankeja. He eivät ole tässäkään pystyneet ottamaan etäisyyttä itseensä ja näkemään *itseään* sellaisina kuin he vulgaarein silmin katsottuna näyttävät (EPP2, 76). Kuten edellä on todettu, tällainen *itseanalyysi* on kuitenkin välttämätön edellytys sille, että ruhtinas pystyisi kontrolloimaan tunteensiirtojen ja vastatunteensiirtojen peliä ja tätä kautta tuokkaamaan *imagoaan* pelottavaksi ja kunnioitusta herättäväksi. Althusser kirjoittaa tästä analyytikon suhteen näin:

“[...] analyytikon pitää huolehtia, hoitotoimiensa päämääriä ajatellen, vastatunteensiirrostaan, sillä se voi joskus estää analyysin hyvän lopputuloksen syntymisen. Analyytikon pitää siis analysoida omaa vastatunteensiirtoaan. Mutta miten? *Sanoakamme: itseanalyysin avulla.*” (Althusser 1993, 183; kurs. M.L.)³¹

Itseanalyysi on erottamaton osa analyytikon koulutusta ja terapiakäytäntöä. Kuka voisi tarjota ruhtinaalle tällaista koulutusta? Vastaus sisältyy *Ruhtinaan* omistuskirjoitukseen:

“Sillä samoin kuin ne, jotka tahtovat kuvata maisemia, laskeutuvat tasangolle tarkastellakseen vuorten ja korkeiden paikkojen luontoa, ja nousevat vuorille tarkastellakseen tasankoja, samoin täytyy olla ruhtinas ymmärtääkseen oikein kansan luonteen ja kansanmies [essere popolare] tunteakseen hyvin ruhtinaat.” (R, 18)³²

Vaikka ruhtinas tuntee kansan, hän tuntee sen vain *omasta* ylhäisestä näkökulmastaan, kun taas "populaarin" toiminnan lähtökohtana on, että ruhtinas ymmärtäisi kansan häneen kohdistamia tuntemuksia ja miten tätä *senso comunea* voi muokata haluamaansa suuntaan. Vaikka tässä onkin

³¹ “[...] l’analyse doit prendre garde, dans le fins de traitement, à son contre-transfert qui peut parfois empêcher la bonne fin d’une analyse. L’analyse doit donc analyser son propre contre-transfert. Mais comment? On dira: par *autoanalyse*.” (Althusser 1993, 183; kurs. M.L.)

³² “[...] perché, così come coloro che disegnano e paesi si pongono bassi nel piano a considerare la natura de’ monti de’ luoghi alti, e per considerare quella de’ bassi si pongono alti sopra e monti, similmente, a conoscere bene la natura de’ populi bisogna essere principe, e a conoscere bene quella de’ principi bisogna essere popolare.” (P, 3)

kyse monien katseen analyysistä, merkitsee se viime kädessä ruhtinaan *itseanalyysia*, koska tarkoituksena on oppia vaikuttamaan omilla teoillaan kansan katseeseen. Toisin kuin monet tai ruhtinas, Machiavelli itse ei ole yhden position vanki. Maisemamaalarin (*come coloro che disegnano e paesi*) lailla hän voi asettua sekä alhaiseen position ja tarkastella ruhtinasta että ylhäiseen position ja tarkastella monia. Näin ollen Machiavellin oma positio on *liikkuva* (vrt. EPP2, 63). Althusserin mukaan tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että Machiavelli olisi puolueeton. Päinvastoin, esittäessään, että tulee olla "populaari" tunteakseen ruhtinaat, Machiavelli paljastaa oman luokkapositionsa (EPP2, 67). Kyse ei ole vain siitä, etteivät ruhtinaat tunne itseään vaan ennen kaikkea siitä, että ruhtinaat voidaan tuntea vain "populaarista" näkökulmasta. Maisemamaalari-vertaus onkin itse asiassa retorinen temppu, jonka avulla Machiavelli voi perustella, miksi ruhtinaiden toiminta on välttämätöntä asettaa monien näkökulmasta (EPP2, 67).

Althusserin mukaan Machiavelli ei maisemamaalari-vertauksen symmetrisyydestä huolimatta opeta monille (kansalle), miten *näiden* tulisi toimia, jotta *Ruhtinas*-teoksen loppuluvussa esille nouseva teoksen *objekti*, laaja-alainen ja kestävä Italian valtio voisi tulla todeksi. Tästä kertoo se, ettei teoksen nimi ole "Kansa" (*Le peuple*) (EPP2, 67): kyseessä ei ole opaskirja monille. Mutta perimmiltään *Ruhtinas* ei ole myöskään perinteinen ruhtinaan opaskirja, joka tarjoaisi "machiavellistisia reaalipoliittisia" neuvoja ruhtinaalle. Althusser pohjaa väitteensä Antonio Gramscin (1891-1937) esittämään *Ruhtinaan* viimeistä lukua (XXVI) koskevaan

³³ “Nell’intero volumetto Machiavelli tratta di come deve essere il Principe per condurre un popolo alla fondazione del nuovo Stato, e la trattazione è condotta con rigore logico, con distacco scientifico: nella conclusione il Machiavelli stesso si fa popolo, si confonde col popolo, ma non con un popolo ‘genericamente’ inteso, ma col popolo che il Machiavelli ha convinto con la sua trattazione precedente, di cui egli diventa e si sente coscienza ed espressione, si sente medesimezza: pare che tutto il lavoro ‘logico’ non sia che un’autoriflessione del popolo, un ragionamento interno, che si fa nella coscienza popolare e che ha la sua conclusione in un grido appassionato, immediato.” (Gramsci 1975, 1555-1556)

huomautukseen. (EPP2, 68) Sen keskeinen passus on seuraava:

“Koko teoksen aikana Machiavelli kuvaa millainen ruhtinaan on oltava, jotta hän kykenisi johtamaan kansan uuden valtion perustamiseen; hän käsittelee aihetta loogisen ankarasti ja tieteellisen välimatkan säilyttäen. Kirjan lopussa Machiavelli itse on yhtä kuin kansa, hän samastuu kansaan, ei kuitenkaan kansaan ‘yleensä’ vaan siihen kansaan, jonka hän aikaisemmalla esityksellään on saanut vakuuttumaan, jonka omaksitunnoksi hän muuttuu ja tuntee itsensä, jota hän ilmaisee ja jonka kanssa hän tuntee olevansa yhtä. Koko ‘looginen’ kehittäminen näyttää vain heijastavan kansan omaa ajattelua, sisäistä päättelyä, joka tapahtuu sen tietoisuudessa ja joka päättyy välittömään passionaaliseen huutoon.” (Gramsci 1982, 23-24)³³

Machiavellin *liikkuminen* ylhäisen ja alhaisen position välillä — hänen *kaksoisnäkökulmansa* (*double point de vue* (EPP2, 76)) — mahdollistaa, että hän voi *sekä* samastua kansan (monien) passionaaliseen huutoon *että* ymmärtää ruhtinaan reaalipoliittisen käytännön luonteen ja logiikan. Machiavelli tietää, mitä ruhtinas kansasta näyttää ja miten se arvioi ruhtinastaan, mutta Machiavelli myös ymmärtää, mitä kansan intohimoisiin huutoihin vastaaminen edellyttää ruhtinaalta.

Ruhtinas ei ole machiavellistinen teos

Althusserin mukaan Gramsci on ensimmäinen, joka on ymmärtänyt tämän kaksoisnäkökulman merkityksen: vaikka *Ruhtinaan* viimeistä lukua edeltävät luvut kuvaavatkin ruhtinainden machiavellistisia käytäntöjä (kuten juonittelun ja petoksen taitoja), *Ruhtinas* ei ole machiavellistinen teos.

Miksi ei ole? Juuri siksi, että Machiavelli asettaa ruhtinainden reaalipoliittikan ongelman

kansan näkökulmasta (*du point de vue du peuple*) (EPP2, 67). Tämä käy ilmi sekä omistuksesta että viimeisestä luvusta. Omistuksessa ei vain väitetä, että täytyy olla “populaari” tunteakseen jonkin ruhtinaan, vaan tunteakseen ruhtinaat:

“Machiavelli ei sano, että tunteakseen *jonkin* ruhtinaan luonteen, on parasta olla populaari, vaan *kaikenlaisten* ruhtinainden luonteet, mikä taas merkitsee, että on monenlaisia ruhtinaita, siis että heidän joukostaan tulee valita *kansan näkökulmasta* arvioiden yksi.” (EPP2, 67; kurs. L.A.)³⁴

Kansan näkökulma ratkaisee, onko kyseessä hyvä vai huono hallitsija. Nämä kvaliteetit eivät kuitenkaan palaudu machiavellistinen – antimachiavellistinen -akselille. Machiavelli korostaa, että ruhtinaan on *aina* oltava reaalipoliitikko, siis “machiavellisti”, jolla on leijonan voimaa ja ketun viekkautta.

Kyse ei olekaan valinnasta reaalipoliittisen ja ei-reaalipoliittisen strategian välillä, eikä loppujen lopuksi edes siitä, mitä reaalipoliittika kulloinkin on (sehän voi tilanteesta riippuen olla yhtä hyvin väkivaltaa kuin hyveellistä idealismiakin). Näitä tärkeämpää on, miten ruhtinaan reaalipoliittinen käytäntö ja kansan “passionaalinen huuto” *suhteutuvat* toisiinsa (EPP2, mm. 63 ja 77).

Jälleen Althusser viittaa Gramsciin, jonka mukaan *Ruhtinas* ei ole neutraali, yleispätevyyteen tähtäävä teoreettinen tutkielma ruhtinainden reaalipoliittisista käytännöistä, vaan vallankumouksellinen ja utopistinen poliittinen manifesti, jossa ruhtinaan reaalipoliittika asetetaan kansan näkökulmasta (EPP2, 54 ja 67; Gramsci 1982, 30 ja 35).

“Ne, jotka eivät tiedä”

Toisin kuin italialainen oppinut ja runoilija Ugo Foscolo (1778-1827) ajattelee runoelmassaan *Dei sepolcri* (Haudat) (Foscolo, 1952, rivit 155-158) kansan näkökulman esillä oleminen ei tarkoita sitä, että ruhtinainden reaalipoliittiset käytännöt tulisi moralistisesti tuomita. Gramscin mukaan *Ruhtinaan* loppuluku osoittaa, ettei Machiavellin lähtökohta ole moralistinen vaan poliittinen:

³⁴ “Machiavel ne dit pas que pour connaître la nature du Prince il convient d’être populaire, mais la nature des Princes, ce qui implique qu’il en est de plusieurs sortes, donc qu’il est entre eux un choix à opérer du point de vue du peuple.” (EPP2, 67; kurs. L.A.)

“Näin ollen voidaan olettaa, että Machiavellin tähtäimessä olivat ‘ne, jotka eivät tiedä’, että hän halusi antaa poliittista kasvatusta, ‘niille, jotka eivät tiedä’, ei kielteistä, tyrannien vihaajalle ominaista poliittista kasvatusta, jollaista Foscolo näyttää tarkoittavan, vaan myönteisen kasvatuksen, jollainen on niillä jotka joutuvat tunnustamaan tietyt keinot välttämättömiksi, jopa tyranniinkin keinot, koska he haluavat saavuttaa tietyt päämäärät. Hallitusten keskuuteen syntynyt saa lähes automaattisesti reaalipoliitikon ominaisuudet dynastisten ja perintöön liittyvien etujen kyllästyksen perheystämisen antaman kasvatuksen ansiosta. Kuka siis ‘ei tiedä’? Tuon ajan vallankumouksellinen luokka, Italian ‘kansat’ ja ‘kansakunta’, kaupunkilaisdemokratia, joka synnytti Savonarolan ja Pier Soderinin, ei Castruccioa eikä Valentinoa. Voidaan katsoa, että heillä on oltava ‘johtaja’, vaikka hänen tekonsa olisivatkin tai näyttäisivät olevan ajan yleisen ideologian, uskonnon kanssa ristiriidassa.” (Gramsci 1982, 31)³⁵

Foscolon hyvää tarkoittava moralismi kääntyykin monia vastaan, sillä se jättää nämä aseettomiksi taistelussa tyranneja vastaan.

³⁵ “Si può quindi supporre che il Machiavelli abbia in vista ‘chi non sa’, che egli intenda fare l’educazione politica di ‘chi non sa’, educazione politica non negativa, di odiatori di tiranni, come parrebbe intendere il Foscolo, ma positiva, di chi deve riconoscere necessari determinati mezzi, anche se propri dei tiranni, perché vuole determinati fini. Chi è nato nella tradizione degli uomini di governo, per tutto il complesso dell’educazione che assorbe dall’ambiente familiare, in cui predominano gli interessi dinastici o patrimoniali, acquista quasi automaticamente i caratteri del politico realista. Chi dunque ‘non sa’? La classe rivoluzionaria del tempo, il ‘popolo’ e la ‘nazione’ italiana, la democrazia cittadina che esprime dal suo seno i Savonarola e i Piero Soderini e non i Castruccio e i Valentino. Si può ritenere che il Machiavelli voglia persuadere queste forze della necessità di avere un ‘capo’ che sappia ciò che vuole e come ottenere ciò che vuole, e di accettarlo con entusiasmo anche se le sue azioni possono essere o parere in contrasto con l’ideologia diffusa del tempo, la religione.” (Gramsci 1975, 1600-1601)

³⁶ “En feignant de donner des leçons aux rois il en a donné de grandes aux peuples.” (Rousseau 1966, 112)

Aseettomuus johtuu siitä, että tuomitessaan moralistisesti kaiken reaalipoliitikan, Foscolo sulkee pois myös sellaisen reaalipoliitikan, jonka avulla monet voisivat taistella menestyksellisesti tyranneja vastaan. Tässä kohtaa Gramscin näkemys näyttää sivuavan Jean-Jacques Rousseauin (1712-1778) esittämää tulkintaa. *Yhteiskuntasopimuksesta* selviää, että *Ruhtinas* on “tasavaltalaisten kirja”, sillä “huijaten antavansa opetusta kuninkaille, onkin hän jakanut tärkeitä opetuksia kansoille” (Rousseau 1988, 121)³⁶. *Ruhtinas* on *juoni*, jonka avulla Machiavelli saattoi paljastaa reaalipoliittisia keinoja tasavaltalaisille, jotta nämä voisivat taistella tyranneja vastaan näiden omilla aseilla. Althusserin mukaan Rousseauin tulkinta on kuitenkin ongelmallinen, sillä jos *Ruhtinas* on juoni ruhtinaita vastaan, niin teos kääntyy *kaikkia* ruhtinaita vastaan. Tämä on ristiriidassa loppuluvun kanssa, jossa vedotaan *eräiseen* ruhtinaaseen, uuteen ruhtinaaseen, joka karkoittaisi barbaarit ja yhdistäisi niemimaan. (EPP2, 74-75)

Vaikka machiavellistiset opit saattoivatkin toimia Rousseauin *omana* aikana tasavaltalaisten (jakobiinit) apuna, niin Machiavellin italialaisessa kontekstissa nämä opit eivät kaupunkiporvaristoon uponneet. Tämähän myös Rousseau itse myöntää, kun hän *Yhteiskuntasopimuksen* lisäyksessä toteaa, että Machiavellin lukijat ovat olleet “pinnallisia” (*superficiels*) ja “turmeltuneita” (*corrompus*) (Rousseau 1966, 121). Althusser viittaakin tähän lisäykseen (sekä samansuuntaiseen

³⁷ Todennäköisesti itse Diderot kirjoittaa *Ensyklopediassa* hakusanan “Machiavelisme” kohdalla seuraavasti:

“Kun Machiavelli kirjoitti tutkimustaan ruhtinaasta, on kuin hän olisi yrittänyt kertoa kanssakansalaisilleen: lukekaa tarkkaan tätä työtä. Jos koskaan hyväksytte johtajan, se tulee olemaan sellainen kuin teille tässä kuvaan: julma peto, jonka armoille itsenne jätätte. Hänen aikalaistensa virhe oli siinä, että he ymmärsivät hänet väärin: he pitivät satiiria elogina.”

“Lorsque Machiavel écrivit son traité du Prince, c’est comme s’il eût dit à ses concitoyens: lisez bien ce ouvrage. Si vous acceptez jamais un maître, il sera tel que je vous le peins: voilà la bête féroce à laquelle vous vous abandonnez. Ainsi ce fut la faute de ses contemporains s’ils méconnaurent son but: ils prirent une satire pour un éloge.” (Sit. EPP2, 75)

Diderot'n tulkintaan) kysyessään, miksi ihmeessä Machiavelli olisi kirjoittanut opasta monille, jos nämä eivät kerran osanneet hänen tekstejään lukea (EPP2, 75).³⁷

Althusserin mukaan Foscolon, Rousseau'n ym. tulkintojen ongelmat eivät johdu niiden kirjoituskontekstien aiheuttamista ulkoisista efekteistä, vaan nämä ongelmat "heijastelevat" Ruhtinaan sisäistä problematiikkaa ja epätavallista luonetta (EPP2, 76). Millaisesta epätavallisuudesta on kysymys? Althusserin mukaan Machiavelli ei edes pyri esittämään teoksessaan yleispätevää ratkaisua ruhtinaan reaaliolitiikan ja monien suhteen ongelmaan. Vastauksen sijasta hän esittää tämän italialaisesta *cinquecenton* alun poliittisesta konjunktuurista nousevan ongelman negatiivisena, mutta *todellisena* ongelmana, jonka ratkaisemiseksi konjunktuurista ei löydy materiaalisia välineitä. (EPP2, 76-77; vrt. 60) Todellinen ongelma on ruhtinaan ja monien suhde: monista ei ole Italian yhdistäjäksi ja näköpiirissä ei ole sellaista uutta ruhtinasta, josta olisi heidän johtajakseen (EPP2, 71). Althusserin mukaan Foscolon, Rousseau'n ym. tulkintojen ristiriitaisuuksien ylittäminen edellyttää huomion kiinnittämistä edellä mainittuun *Ruhtinaan* sisäiseen kaksoisproblematiikkaan ja kaksoisnäkökulmaan: *Ruhtinas* on kirjoitettu monien näkökulmasta (Italian yhdistyminen), mutta monet – toisin kuin porvaristo Ranskassa vuonna 1789 – eivät ole tekstin historiallisen kontekstin poliittinen subjekti (= agentti):

"Varmastikin Machiavelli ottaa kansan näkökulman, mutta tämä ruhtinas, jolle hän osoittaa tehtäväksi italialaisen kansakunnan yhdistämisen, mikäli tämä aikoo tulla po-

pulaariksi ruhtinaaksi, ei itse kuulu kansaan. Eikä myöskään kansaa pyydetä tulemaan ruhtinaaksi. On siis olemassa ratkaisematon kaksijakoisuus poliittisen näkökulman paikan sekä voiman ja poliittisen käytännön paikan välillä eli poliittisen näkökulman 'subjektin', kansan, ja poliittisen käytännön 'subjektin', ruhtinaan, välillä. Tämä kaksijakoisuus, tämä sovittamattomuus vaikuttaa sekä ruhtinaaseen että kansaan." (EPP2, 70; kurs. L.A.)³⁸

Jos *Ruhtinaassa* kiinnitetään huomiota pelkästään ruhtinaaseen, langetaan machiavellisiin ja teos näyttäytyy pelkkänä tyrannin opaskirjana: kansan näkökulma ruhtinaan reaaliolitiikkaan unohtuu. Jos taas katsotaan pelkästään kansan näkökulmasta, että teos on sille kirjoitettu moralistinen paljastuskirja tai demokraattinen opaskirja, niin lopun vetoisuus uuteen ruhtinaaseen jää ottamatta huomioon (EPP2, 76). Tällaisten ristiriitoihin johtavien *vastausten* sijasta on kiinnitettävä huomiota *kysymyksiin*. Vastausten esittämisen sijasta Machiavelli nostaa esille kysymyksen poliittisten toimijoiden keskinäisistä *positioista* konjunktuurissaan. Hän ei edes pyri määrittämään näitä positioita yleispätevästi tai ennakkoon, vaan kiinnittää lukijansa huomiota poliittisen positioitumisen problematiikan tilannespesifiin luonteeseen. Althusserin mukaan Machiavellin teokset perustuvatkin ajatukselle, jonka mukaan poliittisessa avaruudessa ei voida, eikä tule *yleispätevästi* määrittellä Arkhimedeiden pistettä, josta poliittinen konjunktuuri voitaisiin vallankumouksellistaa (EPP2, 62-63). *Ruhtinas* on kyllä vallankumouksellinen teos, koska siinä ruhtinaan reaaliolitiikkaa tarkastellaan kansan

³⁸ "Machiavel se place certes du point de vue du peuple, mais ce Prince, auquel il assigne la mission d'unifier la nation italienne, s'il doit devenir un *Prince populaire*, n'est pas lui-même *peuple*. De même le peuple n'est pas appelé à devenir Prince. Il y a donc une dualité irréductible entre le *lieu* du *point de vue* politique et le *lieu* de la force et la pratique politique, entre le 'sujet' du point de vue politique, le peuple, et le 'sujet' de la pratique politique, le Prince. Cette dualité, cette irréductibilité, affecte *et* le Prince *et* le peuple." (EPP2, 70; kurs. L.A.)

³⁹ "Justement le point que le Prince Nouveau ou le Prince Moderne demandent ne peut pas être un point fixe: d'abord ce n'est pas un *point* assignable dans l'espace, car l'espace de la politique n'a pas de points et n'est pas un espace sinon par figure: il a tout au plus des *lieux*, où les hommes sont regroupés sous des rapports. Et supposé que ce lieu soit un point, il ne serait pas fixe, mais mobile, mieux encore instable en son être même, puisque tout son effort doit tendre à *se donner l'existence*: non une existence passagère, celle d'un personnage ou d'une secte, mais l'existence historique, celle d'un monarque absolu ou d'un parti révolutionnaire." (EPP2, 63, kurs. ML)

päämäärän näkökulmasta. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että Machiavelli määritteli konjunktuurin toimijoille valmiiksi, miten ja missä heidän pitää vallankumous suorittaa. Ruhtinaan, kuten muidenkin konjunktuurin "pisteiden" paikat ja paikkojen väliset suhteet vaihtelevat konjunktuurin muutosten mukaan:

"Ilman muuta piste, johon uusi ruhtinas tai nykyajan ruhtinas tähtäävät ei voi olla kiinnitetty piste: ensinnäkään kyse ei ole tarkasti määriteltävissä olevasta *pisteestä* avaruudessa, koska politiikan avaruudessa ei ole pisteitä paitsi vertauskuvallisessa mielessä: korkeintaan siellä on olemassa paikkoja, joissa ihmiset ryhmittyvät keskinäisiin suhteisiinsa. Ja jos oletetaan, että jokin tällainen paikka olisi piste, niin se ei olisi kiinnittynyt, vaan liikkuva piste, vieläpä epävakaa omassa olemisessaan, sillä kaikkien sen pyrkimysten täytyy tähdätä omaan olemassaolonsa: ei ohimenevään olemassaoloon, kuten jonkin henkilön tai lahkoon, vaan historialliseen olemassaoloon, kuten absoluuttisen monarkin tai vallankumouksellisen puolueen." (EPP2, 63, kurs. ML)³⁹

Althusserin mukaan *Ruhtinas* jääkin tavoittamattomaksi (*insaisissable*), jos sitä yritetään tarkastella teoreettisena tekstinä ja löytää siitä "lakeja", jotka toistuisivat konjunktuurista toiseen (EPP2, 57-59). Sen sijaan teos vetää lukijansa "mukaan juttuun ja peliin" (EPP2, 77), koska se laittaa tämän miettimään omaa poliittista positiotaan. *Ruhtinas* onkin järkytys (*saisissement*) klassiselle filosofiselle ajattelutavalle, jossa yleinen hallitsee erityistä, koska tässä tekstissä tietyn erityisen poliittisen on-

gelman asettaminen hallitsee teoreettista ja yleistä:

"Hän [Machiavelli] on klassisen filosofisen ajattelun saavuttamattomissa samasta syystä, joka tekee hänet vakuuttavaksi. Hän on vakuuttava, koska hän laittaa meidät siinä määrin kuin teksti voi sen tehdä, käytännössä, poliittisesti, mukaan juttuun ja peliin. Hän kutsuu meitä paikasta, jonka hän pyytää meidät valloittamaan mahdollisen poliittisen käytännön mahdollisina 'subjekteina' (agentteina). Tämän järkytyksen ja mukaan joutumisen tunteen aiheuttaa klassisen teoreettisen tekstin nurinkääntäminen, poliittisen ongelman esille tuominen ongelmana, ja poliittisen käytännön esille tuominen poliittisena käytäntönä sekä poliittisen käytännön kaksoisheijastuminen sekä hän tekstissään että hänen tekstinsä heijastuminen poliittiseen käytäntöön. Gramsci on ensimmäinen, joka on tämän ymmärtänyt." (EPP2, 77; vrt. S, 39)⁴⁰

Ruhtinaan utopistisuudella Althusser tarkoittaa ruhtinaan ja kansan välisen dualiteetin *ratkaisematonta (irréductibilité)* luonnetta (EPP2, 70). Todellinen ongelma on siinä, että monet tarvitsevat reaali poliittikon machiavellistiset taidot omaavaa uutta ruhtinasta johtajakseen, mutta tällaista uutta ruhtinastakaan ei ole näköpiirissä. Kaikki olemassa olevat ja olemassa olleet ruhtinaat ovat käyttäneet taitojaan tyranniansa ylläpitämiseen. He ovat muiden harvojen kaltaistensa lailla alistaneet ja sortaneet monia, mikä on lopulta johtanut despotismin hiljaisuuteen ja ruhtinaan tuhoon – siis vihan kierteseen. Kuten Machiavelli Polybiuksen hal-

⁴⁰ "Il [Machiavel] est insaisissable à une pensée philosophique classique par la même raison qui fait qu'il est saisissant. Il est saisissant parce qu'il nous met, autant qu'un texte peut le faire, pratiquement, politiquement, en cause et en jeu. Il nous interpelle à partir d'un lieu qu'il nous appelle à occuper comme 'sujets' (agents) possibles d'une pratique politique possible. Cet effets de saisissement et d'interpellation est produit par le bouleversement du texte théorique classique, par le surgissement du problème politique comme problème, et de la pratique politique en lui comme pratique, et par la double réflexion de la pratique politique dans son texte et de son texte dans la pratique politique. Gramsci est le premier à l'avoir compris." (EPP2, 77; vrt. S, 39)

⁴¹ Keskeinen määre, joka nousee esille eritoten Althusserin 80-luvun kirjoituksista, on *aleatorinen*. Tällä hän haluaa korostaa todellisuuden ja sen muutosten "sattumanvaraista", "kontingenttia", "perustatonta" ja "olemuksetonta" luonnetta:

"Tämä tarkoittaa, että sen sijaan että ajateltaisiin kontingenssia välttämättömyyden modaliteettina tai poikkeuksena, tulee ajatella välttämättömyyttä kontingenttien yhteensattumisten välttämättömänä tulemisena." (EPP1, 566)

"C'est-à-dire qu'au lieu de penser la contingence comme modalité ou exception de la nécessité, il faut penser la nécessité comme le devenir-nécessaire de la

litusmuotojen kehityskulkua koskeviin näemyksiin viitaten *Discorsissa* esittää (D, 2), kyse on ollut nousun, kukoistuksen ja korrumpoitumisen ikuisesta kehästä (ks. tästä EPP2, 82). Machiavelli näyttää hyväksyvän Polybiuksen näkemyksen, mutta tarkasti katsottaessa nähdään, ettei näin olekaan (EPP2, 83). Machiavellin mukaan kehästä on mahdollista *irtautua*, mutta vain jos Apenniinien niemimaalle perustetaan sellainen organisaatiomuoto, "joka kestää" (*qui durée*) EPP2, 85). Tällaisen *vallankumouk-sellisen* muodon täytyy olla laadultaan jotakin muuta kuin perinteiset hallitusmuodot, sillä yksikään niistä ei ole kestänyt, kuten *Ruhtinaan* alkupuolen tarkasteluista ja mainitusta *Discorsien* toisesta luvusta käy ilmi (EPP2, 84-85). Uusi muoto on laaja-alainen valtio, Machiavellin kontekstissa absoluuttinen monarkia, Gramscin kohdalla "moderni ruhtinas" eli puolue, joka pyrkii

rencontre de contingents." (EPP1, 566)

Althusser korostaa kirjoituksissaan, että valtioiden historia on luonteeltaan aleatorinen yhteensattumien (rencontre) sarja, joka tosin on *jälkikäteen* mystifioitu nationalistisissa ja demokraattisissa diskursseissa "välttämättömäksi" kansakunnan tai demokratian tulemisen prosessiksi. (Ks. esim. S, 36; ks. tästä Lahtinen 1996, 105-121)

⁴² "To this perhaps it will be said, that the people being ignorant, and always discontented, to lay the foundation of government in the unsteady opinion, and uncertain humour of the people, is to expose it to certain ruin; and *no government will be able long to subsist* if the people may set up a new legislative, whenever they take offence at the old one. To this I answer: Quite contrary. People are not so easily got out of their old forms, as some are apt to suggest. They are hardly to be prevailed with to amend the acknowledged faults, in the frame they have been accustomed to. And if there be any original defects, or adventitious ones introduced by time, or corruption; 'tis not an easy thing to get them changed, even when all world sees there is an opportunity for it. This slowness and aversion in the people to quit their old constitutions, has in the many revolutions which have been seen in this kingdom, in this and former ages, still kept us to, or, after some interval of fruitless attempts, still brought us back again to our old legislative of king, lords and commons: and whatever provocations have made the crown be taken from some of our princes' heads, they never carried the people so far, as to place it in another line." (Locke 1982, 136-137; kurs. J.L.)

"perustamaan uudentyyppisen valtion" (EPP2, 86; Gramsci 1982, 44).

Käsillä olevassa artikkelissa ei ole mahdollista käsitellä yksityiskohtaisesti Althusserin analyysia Machiavellin kestävästä valtiosta (tämä analyysi sisältyy *Machiavel et nous'n* lukuihin II-IV). On kuitenkin syytä todeta, että tästä analyysista selviää, ettei kestävyydelle ole ikuisia takeita, vaan se edellyttää jatkuvaa uusintamista.⁴¹ Uuden ruhtinaan ja monien liiton sekä laaja-alaisen valtion myötä keston edellytykset ovat kuitenkin olennaisesti paremmat kuin harvainvaltaisissa kaupunkivaltioissa. Tämä johtuu siitä, että absoluuttinen monarkia perustuu universaalisuuteen ja sentralismiin ja on siksi vähemmän altis *fortunan* oikuille kuin partikularismiin perustuvat pienet kaupunkivaltiot atomisoituneella niemimaalla (EPP2, 52-53). Kuten edellä on sanottu, ruhtinas saa monista paljon vakaamman ja uskollisemman liittolaisen kuin kaltaisistaan harvoista. John Locken (1632-1704) tapaan myös Machiavelli ajattelee, että monet oikuttelevat vähemmän ja tyytyvät vähempään kuin harvat mahtavat (ks. Locke 1982, 136-137)⁴²:

"Mutta jos ruhtinas, jolla on kansan luottamus, on rohkea ja käskemään pystyvä mies, joka ei arkaile vaaran hetkellä eikä lyö laimin tehtäviään, vaan päättäväisyydellään ja tarmollaan rohkaisee koko kansan, niin häntä ei kansa petä, vaan nähdään hänen laskeneen valtansa perustukset *lujalle pohjalle*." (R, 63; kurs. M.L.; vrt. myös D, 219 (VM, 142))⁴³

⁴³ "Ma sendo uno principe che vi fondi su, che possa comandare e sia uomo di core, né si sbigottisca nelle avversità, e non manchi delle altre preparazioni, e tenga con lo animo e ordini suoi animato lo universale, mai si troverà ingannato da lui, e li parrà avere fatti li suoi *fondamenti buoni*." (P, 33; kurs. M.L.)

⁴⁴ "Perché un popolo che comandi e sia bene ordinato sarà stabile, prudente e grato non altrimenti che un principe, o meglio che un principe eziandio stimato savio; e dall'altra parte, un principe sciolto dalle leggi sarà ingrato, vario e imprudente più che uno popolo. E che la variazione del procedere loro nasce non dalla natura diversa, perché in tutti è a un modo, e se vi è vantaggio di bene è nel popolo; ma dallo avere più o meno rispetto alle leggi dentro alle quali l'uno e l'altro vive." (D, 219)

Kuten käsillä olevan kirjoituksen alussa on esitetty, liittoutuessaan monien kanssa ruhtinas suojaa sekä itsensä että monet herrojen oikuilta. Tämä liitto kuitenkin edellyttää, ettei myöskään ruhtinas oikuttele ja toimi mielivaltaisesti:

“Sillä kansa [*un popolo*], joka hallitsee ja jolla on hyvä valtiomuoto, on vakaa, arvostelukykyinen ja kiittollisuutta osoittava vielä suuremmissa määrin kuin etevänä pidetty ruhtinas. Toisaalta ruhtinas, jota lait eivät sido, on kiittämättömämpi, ailahtelevampi ja harkitsemattomampi kuin kansa. Ja erilainen toimintatapa ei johdu erilaisesta luonteesta, sillä kaikki ovat samanlaisia, vaan suuremmasta tai vähäisemmästä kunnioituksesta lakeja kohtaan, joiden alaisena kumpikin elää – tai jos paremmuutta on, on se kansassa.” (VM, 142)⁴⁴

Althusserin analyysissä kysymys, miten *siirtymä* kaupunkivaltiolisesta partikularismista absoluuttisen monarkian universalismiin voisi tapahtua, jää vähälle huomiolle. Hän kuitenkin esittää, ettei mikään luokkasidos tai velvollisuuden side kytke ruhtinasta moniin. Vaikka Machiavelli määrittelee uuden ruhtinaan tehtävät eksklusiivisesti monien näkökulmasta, riippuvat ruhtinaan toimet

pelkästään hänen subjektiivisesta *virtustaan* (EPP2, 70). Toisin sanoen Machiavelli ei vetoa ruhtinaan velvollisuudentuntoon monia kohtaan, vaan hänen subjektiiviseen arvostelukykyynsä. Arvostelukykyinen ruhtinas ymmärtää, että on *virtullista* hallita niin, että saavuttaa kansan ystävyyden ja luottamuksen. Mikään ei kuitenkaan ehdottomasti estä sitä, etteikö ruhtinaan "populaarisuus" olisikin tyrannin populismia, joka laaja-alaisen "populaarin" valtion toteutumisen sijasta johtaa tyranniaan. Vaikka laaja-alainen valtio myöhemmässä momentissaan tulisikin laeina vahvistuksi, ei tällaisia takuita ole olemassa *jo alussa*. Näin ollen mitkään lait ja niiden mahdollisesti välittämä kansan tahto eivät ole kontrolloimassa ruhtinaan toimia. Päinvastoin ruhtinaan itsensä tulisi alussa olla tällainen yksinäinen lainsäätävä (ks. Machiavelli 1957, 41)⁴⁵. Althusser jakaa tämän valtion perusta-

⁴⁴ “Nous sommes au point où il atteint à une conclusion décisive, qui distingue *deux moments* dans la constitution d’un État. 1. Le moment du *commencement* absolu, qui ne peut être le fait que du seul, d’un ‘individu seul’. Mais ce moment est en lui-même instable, car il peut à la limite basculer aussi bien du côté de la tyrannie que du côté d’un État véritable. D’où 2. le second moment qui est celui de la *durée*, laquelle ne peut être assurée que par une double opération: la donation des lois, et la sortie de la solitudo, c’est-à-dire la fin du pouvoir absolu d’un seul.” (EPP2, 115; kurs. L.A.)

⁴⁵ “Yleinen sääntö on, että harvoin tai ei milloinkaan mikään tasavalta [*republica*] tai kuningaskunta [*regno*] ole alusta alkaen hyvin järjestetty tai sitä perusteellisesti uudistettu muuten kuin yhden toimesta. Siksi on välttämätöntä, että yksi laatii valtiomuodon ja että yhden tahdosta riippuvat kaikki sellaiset säädökset. Ja siksi on tasavallan viisaan perustajan, joka haluaa hyödyttää ei itseään, vaan yhteistä hyvää [*bene comune*], ei omaa sukuaan, vaan yhteistä isänmaata [*comune patria*], pyrittävä saamaan valta yksin haltuunsa.” (VM, 41)

“E debbesi pigliare questo per una regola generale, che mai o rado occorre che alcuna republica o regno sia da principio ordinato bene, o al tutto di nuovo fuori degli ordini vecchi riformato, se non è ordinato da uno; anzi è necessario che uno solo sia quello che dia il modo e dalla cui mente dependa qualunque simile ordinazione. Però uno prudente ordinatore d’una republica, e che abbia questo animo di volere giovare non a sé ma al bene comune, non alla sua propria successione ma alla comune patria, debbe ingegnarsi di avere l’*autorità* solo [...]” (D, 119)

⁴⁷ Kuten Stuart Hall on osoittanut Gramscin ajattelusta paljon vaikutteita saaneissa analyyseissaan (ks. esim. Hall 1992, 322-354), thatcheriläinen "autoritaarinen populismi" vetosi "tavallisten bristien" *common senseen* (arkiymmärrykseen) huomattavasti tehokkaammin kuin Labour-puolueen "asialinja". Vaikka 1980-luku ja 90-luvun alkuvuodet sittemmin verifioivatkin sen, että thatcheriläinen projekti suuntautui drastisella tavalla englantilaisia "monia" vastaan, oli se kieltämättä onnistunut suostuttelemaan näitä tehokkaammin taakseen kuin brittivasemmisto. Hallin analyysi viittaa siihen, ettei keskeisin vedenjakaja välttämättä kulje "imagopolitiikan" ja "asiapolitiikan" välillä, vaan on kysyttävä, minkälaisen poliittisen hankkeen osatekijä jokin "imagopolitiikka" on ja mihin sillä pyritään. Kuten Gramsci korostaa, myös "intellektuaalinen ja moraalinen reformi" edellyttää, että poliittiset ja intellektuaaliset johtajat osaavat toimia ihmisten arkiymmärrykseen vetoavalla mutta samalla sitä solidaarisesti kritisoivalla tavalla.

misen *aleatorisen* prosessin kahteen momenttiin seuraavasti:

“Olemme tulleet kohtaan, jossa odotetaan ratkaisevaa päätöstä, joka erottaa toisistaan valtion perustamisen *kaksi momenttia*. 1. Absoluuttinen *alkamisen* hetki, joka ei voi olla muu kuin yhden yksilön, jonkin ‘yksinäisen yksilön’ teko. Mutta tämä hetki on itsessään epävakaa, sillä se voi heilahtaa yhtä hyvin tyrannian kuin todellisen valtion puolelle. Tästä seuraa 2. toinen momentti, joka on *keston* momentti, jota ei voi taata kuin kaksoisoperaatiolla: lakien asettamisella ja ulospääsillä yksinäisyydestä, toisin sanoen kyse on yhden ainoan absoluuttisen vallan lopusta.” (EPP2, 115; kurs. L.A.)⁴⁶

Äkkipäätä on kuitenkin vaikea uskoa, että monia huiputtava ruhtinas-kettu voisi olla muu kuin tyranni. Althusserin ja Gramscin tulkinnoista käy kuitenkin ilmi, ettei huiputtaminen ole *välttämättä* vain tyrannin menettelytapa. Gramsci viittaa tähän todetessaan, että “[V]oidaan katsoa, että heillä [kansalla] on oltava ‘johtaja’, vaikka hänen tekonsa olisivatkin tai näyttäisivät olevan ajan yleisen ideologian, uskannon kanssa ristiriidassa” (Gramsci 1982, 31).⁴⁷ Onko sitten niin, että kansa ei tiedä todellisesta etuaan, vaan saattaa jopa toimia sen vastaisesti? *Discorseihin* sisältyy kohtia, joissa Machiavelli vastaa tähän kysymykseen myöntävästi (ks. esim. D, 206; VM, 129: “kansaa harhakäsityksessä omasta edustaan tavoittelee omaa häviötään”). Entä onko sitten niin, että uusi ruhtinas tietää kansan todellisen edun? Mitä ilmeisimmin näinkään ei ole, sillä vetoaahan Machiavelli ruhtinaan omaan etuun, eikä “kansan etuun” suostutellessaan ruhtinasta suostuttelemaan monia puolelleen. Kun Machiavelli loppuluvussa vetoaa uuteen ruhtinaaseen, ei tämän välttämättä edes tarvitse *tietää*, minkälaisen hankkeen johdossa hän on. Hänen ei välttämättä tarvitse niemiä yleistä yhdistäessään tietää olevansa perustamassa absoluuttista monarkiaa. Itseasiassa ei Machiavellikaan voinut tietää Italian yhdistämisen päämäärän *sisältöä*. Hänen edessään ei ollut ideaa kansallisvaltiosta nimeltä Italia, vaan vain kaksi laaja-alaisen valtion 1500-lukulaista hahmoa (Ranska ja Espanja), näiden barbaarivaltioiden runtelema niemiä sekä Cesare Borgian epäonnistuneen

hankkeen tarjoama esimerkki. Tällaisia asioita Machiavelli tiesi ja niissä oli hänen omalaa-tuisella tavalla utopistinen, mutta samalla todellinen *lähtökohtansa*.

Lopuksi

Mikäli Gramscin analyysi *Ruhtinaan* loppuluvusta osuu oikeaan, tähtäsi Machiavelli siihen, että Soderinin ja Savonarolan kaltaiset kaupunkilaisdemokratian edustajat toimisivat eräänlaisina mielipidejohtajina ruhtinaan ja luokkansa välissä suostutteleamalla ruhtinasta luokkansa puolelle ja luokkaansa ruhtinaan taakse. Lisäksi on huomattava, että Machiavellia itseään voidaan pitää kaupunkiporvaristoon lukeutuvana mielipidevaikuttajana. Olihan hän Piero Soderinin oppipoika, joka oppi tämän gonfalonieerin tasavaltalaisen hankkeen (1498-1512) epäonnistumisesta myös sen, etteivät he voi voittaa harvoja mahtavia yksinään. Heidän täytyy *liittoutua jonkin* ruhtinaan kanssa. Mistä tällainen uusi ruhtinas tulisi, kuka hän olisi, ja miten yhdistymisen ongelma ratkeaisi *de*

⁴⁶ Vaikka Althusser korostaakin tulkinnassaan ruhtinaan ja monien liittoa, ei hänen tulkintaansa tule oikopäätä määritellä “republikanistiseksi”. Hänen tulkinnassaan Machiavelli ei näyttäydä tasavaltalaisen *valtioteorian* rakentajana, vaan ajattelijana, joka korostaa kestävän valtion luomisen konjunktuurialaisia ehtoja ja edellytyksiä. Sen sijaan Machiavelli edustaa Althusserille omassa, cinquecenton kontekstissään subversii-vista kirjoittajaa, joka arvioi ruhtinaan praksista monien näkökulmasta ja asettuu näiden puolelle luokkataistelussa harvoja vastaan. Tässä on kuitenkin muistettava se olennainen Althusserin huomautus, ettei Machiavelli edes yritä määritellä ennakkoon tai yleispätevästi “vallankumouksen” Arkhimedeiden pisteen sijaintia ja siihen mahdollisesti tosiasiallisesti kohdistumaan tulevia voimia.

⁴⁷ “Machiavel ne pouvait dire où s’inscrirait son œuvre dans les luttes italiennes. Du moins savait-il qu’il se tenait en retrait, qu’il s’agissait d’un simple écrit, pas plus, qu’il abandonnait lui aussi, à la chance d’une rencontre anonyme.

Sa dernière solitude, c’est peut-être celle-là. Il savait que si sa pensée contribuait à faire un peu d’histoire, il ne serait plus là. Cet intellectuel ne croyait pas que les intellectuelles fassent l’histoire. Et il en avait trop dit, à travers son utopie, sur les commencements de l’Etat national bourgeois, pour ne pas être démenti par cette histoire.” (S, 39-40)

facto, siihen Machiavelli ei esitä utopiassaan ratkaisua, vaan vain opettaa kysymään tämän ratkaisun lähtökohtia. Näitä kysymyksiä ei myöskään Althusser omassa tulkinnassaan ota ratkaistavakseen. Mutta juuri siksi hänen tulkintansa auttaa ymmärtämään niiden poliittisten ongelmien luonnetta, jotka konjunkturi toimijoilleen asettaa.

Althusserin mukaan Machiavelli tiedosti, etteivät hänen tai kenenkään muunkaan kirjoitukset voi muuttaa maailmaa, vaan vain tarkastella sen muuttamisen tosiasiallisia ehtoja ja edellytyksiä. Missä uuden ruhtinaan *virtù* ja kansan päämäärän yhteensattuminen (*rencontre*) tapahtuisi, jos ylipäätään tapahtuisi, sitä hän ei voinut tietää – kuten ei myöskään sitä, mihin hänen omat sanansa mahdollisesti osuisivat⁴⁸:

“[...] Machiavelli ei voinut määrittellä, mihin hänen työnsä tulisi osuaan italialaisissa taisteluissa. Mutta ainakin hän tiesi, että se oli jossakin taustalla, ettei se ollut kuin palanen tekstiä, jonka myös hän itse alisti anonyymien yhteensattuman mahdollisuudelle.

Tässä ehkä on hänen lopullinen yksinäisyytensä. Hän tiesi, että jos hänen ajatuksensa ylipäätään vaikuttavat historian kulkuun, hän ei olisi tätä todistamassa. Tämä intellektuelli ei uskonut, että intellektuellit tekevät historiaa. Ja hän oli sanonut liikaa, läpi utopiansa, porvarillisen kansallisvaltion lähtökohdista, jotta olisi voinut välttää tämän historian julistaman tuomion.” (S, 39-40)⁴⁹

Althusserin tulkinnan keskeinen ansio onkin siinä, ettei hän teeskentele löytävänsä Machiavellin teksteistä sellaisia vastauksia, joita niissä ei ole, vaan kiinnittää huomiota *niihin kysymyksenasetteluihin, jotka tosiasiallisen poliittisen toimijan on otettava huomioon omalla kohdallaan, omissa konjunktuurissaan*. Machiavellin jälkeiset ajat ovat osoittaneet, ettei näihin kysymyksiin vastaaminen ole ollut helppoa. Ainakin Gramscin näkökulmasta katsottuna tulokset ovat olleet huonoja. Italian uudet ja modernit ruhtinaat eivät ole vastanneet passionaaliin huutoihin samalla tarmokkuudella kuin vastasi Chandragupta yli kaksituhatta vuotta sitten poliittisen

neuvoantajansa Kautilyan ohjeisiin – Chandragupta yhdisti Intian. Mutta ehkä tämä ero kahden teoksen *tosiasiallisten vaikutusten välillä* ei sittenkään tarkoita, että *Ruhtinas* olisi näistä harmittomampi teos – kuten Max Weber esittää (Weber 1989, 58) – vaan että se asettaa ruhtinaiden poliittisen praksiksen ongelman intialaista lajitoveriaan *vaativamasta* näkökulmasta.

LÄHTEET

- Althusser, Louis (1974): *Éléments d'autocritique*. Hachette, Paris.
- Althusser, Louis (1987): *Machiavelli, Montesquieu, Rousseau. Schriften*, Band 2. Argument-Verlag, Hamburg.
- Althusser, Louis (1988): Machiavelli's Solitude. *Economy and Society* 17:4, November 1988.
- Althusser, Louis (1990): Solitude de Machiavel. *Futur antérieur* 1, 1990. (S)
- Althusser, Louis (1992): *L'avenir dure longtemps suivi Les faits*. Édition établie et présentée par Oliver Corpet et Yann Moulier Boutang. Éditions STOCK/IMEC, Paris.
- Althusser, Louis (1993a): L'unique tradition materialiste. *Lignes* 18, janvier 1993. (LTM)
- Althusser, Louis (1993b): *Écrits sur la psychanalyse, Freud et Lacan*. Textes réunis et présentés par Oliver Corpet et François Matheron. Éditions STOCK/IMEC, Paris.
- Althusser, Louis (1994a): *L'avenir dure longtemps, suivi Les Faits*. Nouvelle édition augmentée. Éditions STOCK/IMEC, Paris.
- Althusser, Louis (1994b): *Écrits philosophiques et politiques*. Tome 1. Textes réunis et présentés par François Matheron. Éditions STOCK/IMEC, Paris.
- Althusser, Louis (1995): *Écrits philosophiques et politiques*, Tome 2. Textes réunis et présentés par François Matheron. Éditions STOCK/IMEC, Paris. (EPP2)
- Bloch, Marc (1973): *The Royal Touch: Sacred Monarchy and Scrofula in England and France*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Brecht, Bertolt (1991): *Kirjoituksia teatterista*. VAPK-kustannus, Helsinki.
- Corpet, Oliver (1993): Présentation. Johdanto kirjoitukseen Althusser, Louis: L'unique tradition materialiste. *Lignes* 18, janvier 1993.
- Elliott, Gregory (1994): Analysis Terminated, Analysis Interminable: The Case of Louis Althusser. Teoksessa *Althusser: A Critical Reader*. Edited by Gregory Elliott. Blackwell, Oxford-Cambridge (Mass.).
- Elliott, Gregory (1997): Fateful rendezvous. The young Althusser. *Radical Philosophy* 84, July/August 1997.
- Foscolo, Ugo (1952): *Dei sepolcri*. Teoksessa *Tutte le poesie*. Biblioteca Universale Rizzoli, Milano.

- Gilbert, Felix (1965): *Machiavelli and Guicciardini. Politics and History in Sixteenth-Century Florence*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Gramsci, Antonio (1975): *Quaderni del carcere*. Edizione critica dell'Istituto Gramsci. A cura di Valentino Gerratana. Einaudi, Torino.
- Gramsci, Antonio (1982): *Vankilavihkot: valikoima 2*. Kansankulttuuri, Helsinki.
- Hall, Stuart (1992): Thatcherismi ja teoreetikot. Teoksessa *Kulttuurin ja politiikan murroksia*. Vastapaino, Tampere.
- Lahtinen, Mikko (1996): Aleatorinen materialismi ja Machiavelli: Louis Althusserin Machiavelli-tulkinnan lähtökohdista. Teoksessa *Luonto toisena, toinen luontona. Kirjoituksia Lauri Mehtosen 50-vuotispäivän kunniaksi*. Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta 60, Tampere.
- Locke, John (1982): *An Essay Concerning the True Original, Extent and End of Civil Government. Second Treatise of Government*. Edited by Richard H. Cox. Crofts Classics. State University New York at Buffalo. Harlan Davidson, Inc. Illinois.
- Machiavelli, Niccolò (1918): *Ruhtinas*. Suom. O. A. Kallio. Karisto, Hämeenlinna. (R)
- Machiavelli, Niccolò (1949): Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio. Teoksessa *Tutte le opere di Niccolò Machiavelli*, volume primo. A cura di Francesco Flora e di Carlo Cordiè. Arnaldo Mondadori Editore, Verona. (D)
- Machiavelli, Niccolò (1949): Il principe. Teoksessa *Tutte le opere di Niccolò Machiavelli*, volume primo. A cura di Francesco Flora e di Carlo Cordiè. Arnaldo Mondadori Editore, Verona. (P)
- Machiavelli, Niccolò (1958): *Valtiollisia mietelmiä*. Suom. K. af Heurlin. WSOY, Helsinki (VM).
- Mansfield, Harvey C. (1996): *Machiavelli's Virtue*. The University of Chicago Press, Chicago & London.
- Masters, Roger D. (1996): *Machiavelli, Leonardo, and the Science of Power*. University of Notre Dame Press, Notre Dame and London.
- Matheron, François (1995): Présentation et Notes d'édition de "Machiavel et nous". Teoksessa Althusser, Louis (1995): *Écrits philosophiques et politiques*, Tome 2. STOCK/IMEC, Paris.
- Rousseau, Jean-Jacques (1966): *Du contrat social ou principes du droit politique*. Garnier-Flammarion, Paris.
- Rousseau, Jean-Jacques (1988): *Yhteiskuntasopimuksesta eli valtio-oikeuden johtavat aatteet*. Karisto, Hämeenlinna.
- Seneca, Lucius Annaeus (1964): Lempeydestä. Teoksessa *Tutkielmia ja kirjeitä*. WSOY, Helsinki.
- Välimäki, Jukka (1996): Minuus ja vuorovaikutus. Teoksessa *Kohti piilotajuntaa. Psykoanalyttisia tutkielmia*. Toim. Esa Roos, Vesa Manninen ja Jukka Välimäki. Yliopistopaino, Helsinki.
- Weber, Max (1989): *The Profession of Politics*. Plutarch Press, Washington D.C.